

УДК 342.7
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v5.2023.5>

О. О. Кулініч
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-0603-0513

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН ВІДПОВІДНО ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У статті розглянуто питання щодо забезпечення захищеності громадянського суспільства в Україні в умовах гібридної агресії з боку Російської Федерації, досліджено концептуальні засади захисту прав громадян у провідних країнах світу та проаналізовано особливості нормативно-правового поля у цій сфері. Досліджено міжнародні та національні норми, а також виокремлено конкретні практичні заходи, які спрямовуються на захист прав громадян. На підставі вивчення позитивних міжнародних практик розроблено пропозиції щодо вдосконалення законодавства України щодо захисту прав громадян в умовах воєнного стану, окреслено пріоритети державної політики в умовах воєнного стану. Доведено, що основним Законом держави гарантується право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від протиправних порушень і посягань. Для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина Конституція та закони України передбачають можливість громадян вживати певних заходів, а також утворюють систему органів забезпечуючи захист прав громадян.

У статті розглядається питання гарантій прав людини в Україні в контексті війни з Російською Федерацією, яка спричинила серйозні та масштабні порушення прав людини. Тисячі мирних жителів були вбиті або поранені, мали місце насильницькі зникнення, катування, жорстоке поводження, ущемлення особистої гідності, сексуальне насильство – це далеко не повний перелік порушень прав громадян України.

У статті йдеться про серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права. Наголошено, що для цього потрібна спільна та злагоджена робота як всередині України, так і у співпраці з міжнародним співтовариством.

Ключові слова: концептуальні засади, захист прав громадян, міжнародні та національні норми, Конституція та закони України.

Kulinich O. O. CONCEPTUAL APPROACHES TO THE PROTECTION OF CITIZENS' RIGHTS ACCORDING TO NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

The article examines the issue of ensuring the security of civil society in Ukraine in the face of hybrid aggression by the Russian Federation, examines the conceptual principles of ensuring security in the world's leading countries, and analyzes the specifics of the regulatory and legal field in this area. International and national norms have been studied, as well as specific practical measures aimed at protecting the rights of citizens have been singled out. Based on the study of positive international practices, proposals were developed to improve the legislation of Ukraine on the protection of citizens' rights under martial law, and the priorities of state policy under martial law were outlined. It has been proven that the basic law of the state guarantees the right of everyone to protect their rights and freedoms from illegal violations and encroachments by any means not prohibited by law. In order to ensure the implementation and protection of the rights and freedoms of a person and a citizen, the Constitution and laws of Ukraine provide for the possibility of citizens to take certain measures, and also form a system of bodies.

The article examines the issue of human rights guarantees in Ukraine in the context of the war with the Russian Federation, which caused serious and large-scale violations of human rights. Thousands of civilians were killed or wounded, enforced disappearances, torture, ill-treatment, violation of personal dignity, sexual violence – this is far from a complete list of violations of the rights of Ukrainian citizens.

The article deals with serious violations of international humanitarian law. It was emphasized that this requires joint and coordinated work both within Ukraine and in cooperation with the international community.

Key words: conceptual principles, protection of citizens' rights, international and national norms, the Constitution and laws of Ukraine.

Постановка проблеми. Після широкомасштабного військового вторгнення Російської Федерації Україна офіційно повідомила міжнародні організації про вихід із зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини та Міжнародною конвенцією з прав людини, де визначені громадянські та політичні права. Це пов'язано з необхідністю встановлення додаткових обов'язків, пов'язаних із військовою службою, обмеженнями права на недоторканність приватного життя, свободи віросповідання та вираження поглядів, права на

мирні зібрання, права вживати заходів чинного законодавства, прав власності, прав на освіту та свободи мови, прояв рухатися та виражати свою громадянську позицію [3].

Введення воєнного стану тягне за собою певні обмеження життєдіяльності громадян, які жодним чином не передбачають скасування безумовних прав, таких як: рівність громадян щодо конституційних прав і свобод та рівність перед законом; заборона позбавлення громадянства, права зміни громадянства; невід'ємне право на

життя; право на повагу до гідності людини; право на свободу та особисту недоторканність; право направляти індивідуальні/колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових/службових осіб цих органів, право на житло; рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівні права дітей; право на судовий захист; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень; право знати свої права і обов'язки; незворотність дії в часі законів, нормативно-правових актів; право на професійну правничу допомогу; право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; право не бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; презумпція невинуватості; право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [4].

Крім того, запровадження обмежень окремих прав громадян не може бути застосовано до права на захист людей під час війни. Більше того, це регульоване право у разі військової агресії має особливе значення і знаходиться в межах «бачення» держави та суспільства. Часто в умовах війни основне право людини – право на життя – стає беззахисним. Збройна військова агресія, що призводить до вбивств, тілесних ушкоджень, викрадення осіб з окупованих територій та примусового вигнання, катувань і нелюдського поводження, зґвалтувань та інших покарань, інших форм насильства – є прямим порушенням як права на життя, так і права на гідність і недоторканність. Крім того, заподіяна шкода здоров'ю внаслідок травми та відсутність доступу до ліків порушує право людини на охорону здоров'я.

Пошкодження або знищення майна, порушення права власності внаслідок конфіскації майна, обмеження прав людини на окупованих територіях, затримання дітей та розлучення з батьками, порушення права на освіту тощо. На жаль, цей перелік порушень не є вичерпним, але існуюча система форм і способів правового захисту допоможе відновити порушені права та відшкодувати завдану шкоду. Система захисту прав людини під час війни включає правові заходи, встановлені відповідно до норм національного та міжнародного права. Основним Законом держави гарантується право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від протиправних порушень і посягань. Для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод люди-

ни і громадянина Конституція та закони України передбачають можливість громадян вживати певних заходів, а також утворюють систему органів. Метою органів державної влади є сприяння громадянам у реалізації та захисті їхніх прав. Відповідно до Конституції України громадяни можуть вживати заходів для захисту своїх прав і свобод, таких як: захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань; об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод; організовувати збори, мітинги, демонстрації; подавати індивідуальні чи колективні скарги до державних органів; захистити свої права та свободи в суді; звертатися до Верховного Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про захист своїх прав; звертатися до компетентних міжнародних установ чи організацій щодо захисту своїх прав і свобод [4]. Поширеними формами захисту прав, свобод та інтересів людини є: захист органами державної влади (адміністративна форма); захист органами державної влади (публічна форма); конституційне право на звернення; судова діяльність; діяльність системи органів Національної поліції; судовий захист і контроль тощо.

Президент України посідає особливе місце в системі гарантій і зобов'язаний сприяти формуванню відповідних механізмів контролю та забезпечувати реалізацію прав і свобод людини і громадянина, створюючи умови для нетерпимого ставлення до будь-яких порушень прав і свобод [4]. Крім того, в системі розподілу влади орган Уповноваженого з прав людини виконує функцію представництва громадськості, своєю діяльністю доповнюючи існуючі засоби захисту прав і свобод громадянина [5].

Судова форма захисту прав і свобод завжди була однією з найефективніших, оскільки здійснюється одним із органів влади та гарантується Конституцією. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець чи особа без громадянства вважає, що його права і свободи порушені або порушуються, що створені або порушуються перешкоди в їх реалізації, чи вчинені інші акти утиску прав і свобод [4]. Широкомасштабне збройне вторгнення Російської Федерації не лише внесло певні корективи у здійсненні захисту прав людини, а й фактично стало основним джерелом порушень прав і свобод людини і громадянина, оскільки завдає фізичної та психічної шкоди для людей щодня, порушуючи та руйнуючи звичний побут українського народу. Притягнути до відповідальності всіх винних наразі неможливо, оскільки військова агресія Росії не припиняється, але всі факти, які порушують права та свободи громадян, підлягають документуванню та розслідуванню, в міжнародних судах в тому числі.

Держава за спільної ініціативи Офісу Президента України, Міністерства юстиції України, Міністерства закордонних справ створює та підтримує належні засоби захисту та підтримки своїх громадян під час військового вторгнення Російської Федерації [6].

Міжурядова платформа створена для збору доказів з метою захисту та представництва інтересів України в Європейському суді з прав людини та Міжнародному суді ООН. Будь-яка особа, яка вчинила кримінальне або інше правопорушення, права чи свободи, гарантовані положеннями національного або міжнародного права, були порушені, представники правозахисних організацій, експерти в галузі прав людини, представники наукової спільноти та всі особи, які володіють інформацією про факти порушення прав людини або були свідками таких подій, можуть повідомити про порушення там і надати всі необхідні докази та інформацію на офіційному сайті: <https://humanrights.gov.ua>.

Документування протиправних та злочинних дій Російської Федерації допоможе підготувати доказову базу для пред'явлення їй юридичної відповідальності перед відповідними міжнародними судовими інституціями. Міжнародні форми і методи захисту прав людини під час війни визначаються положеннями міжнародного гуманітарного права. Це саме галузь міжнародного права, яка визначає основні норми та принципи захисту прав людини, включаючи обмеження щодо застосування насильства під час збройних конфліктів, встановлюючи наступні вимоги: по-перше, помилувати тих, хто безпосередньо не застосовує або припинив пряме застосування сили, брати участь у бойових діях; по-друге, обмеження насильства до рівня, необхідного для досягнення цілей конфлікту, що може включати (незалежно від причини початку конфлікту) просто послаблення військового потенціалу протилежної сторони [7, с. 287].

Основою формування сучасного міжнародного гуманітарного права є взаємодія двох його джерел – права Гааги та права Женеви. Гаазьке право, або право війни, регулює права та обов'язки воюючих сторін у військових операціях і обмежує вибір шкідливих заходів. Чотири конвенції про захист жертв війни є основою сучасного права Женеви, саме від 12 серпня 1949 р.: 1) Конвенція про поліпшення участі поранених і хворих у діючих арміях; 2) Конвенція про покращення участі поранених і хворих осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; 3) Конвенція про поводження з військовополоненими; 4) Конвенція про захист цивільного населення під час війни і Додаткові протоколи до них від 8 червня 1977 р.: Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. стосовно захисту жертв між-

народних збройних конфліктів, Додатковий протокол II до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. стосовно захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру і Додатковий протокол III до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується прийняття додаткової відмінної емблеми від 08 грудня 2005 р. Всі чотири Женевських конвенції ратифіковані Україною 03.07.54 р. із застереженнями, які пізніше були зняті; Додаткові протоколи I і II ратифіковані 18.08.89 р., а Протокол III – 22.10.2009 р. Зазначені правові акти являють собою систему норм, спрямованих на захист прав людини під час збройних конфліктів. Їх дотримання є обов'язковим у разі виникнення збройного конфлікту міжнародного характеру (за участю двох і більше держав) або неміжнародного характеру (в межах однієї держави) [8, с. 128–129]. Ратифікація Україною Женевських конвенцій є додатковою підставою для застосування положень Кримінального кодексу України, які передбачають відповідальність за військові злочини, зокрема статті 438 «Порушення законів, законів та звичаїв війни». Крім того, застосування цієї статті є не лише правом, а й обов'язком. Адже відповідно до вже згаданих Женевських конвенцій 1949 року, які є частиною національного законодавства України, держава зобов'язана розслідувати серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та притягувати до відповідальності підозрюваних у їх скоєнні (Женевська 49/50/129/146 спільна угода).

У нормах міжнародного гуманітарного права обов'язок держави переслідувати осіб, які вчиняють військові злочини, викладено в тексті конвенції, тоді як у європейському праві прав людини обов'язок переслідувати осіб, які вчиняють військові злочини Найтяжчий злочин є серйозним порушенням. Права людини включені в практику Європейського суду з прав людини відповідно до так званих процесуальних зобов'язань відповідно до статей 2 і 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Саме цей документ регулює комплекс основних прав і свобод людини, а також кримінально-процесуальні гарантії їх дотримання та реалізації. Він включає обов'язок «ефективно розслідувати порушення значних аспектів цих стандартів». Кримінальний компонент цього процесуального зобов'язання також був прямо згаданий Судом: «Суд неодноразово наголошував, що ефективна судова система, як того вимагає стаття 2, у певних випадках повинна включати застосування кримінального права [9, с. 5].

Європейський суд з прав людини не класифікує цю ситуацію як збройний конфлікт, що очевидно з будь-якого застосування норм міжнародного гуманітарного права. Єдине питання, яке може вирішувати Європейський суд з прав

людини, це визначення наявності чи відсутності істотного порушення державою Конвенції про захист прав і свобод людини. Таким чином, він застосовує лише міжнародне право прав людини і не зобов'язаний Конвенцією визначити, чи діяла держава відповідно до Женевської конвенції про захист жертв війни (1949 р.) або Додаткового протоколу до неї чи ні [10, с. 141]. Крім того, потрібно зазначити й про інші міжнародні документи, які забезпечують захист права людини, такі як Європейська соціальна хартія (1961 р.), Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (1987 р.) тощо.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши правові механізми захисту прав людини під час війни, можна побачити, що правова система включає як внутрішні, так і міжнародні форми та методи захисту прав людини під час війни, кожен з яких може бути використаний тими, хто зазнає незаконних збитків дії під час війни. Важливо розуміти необхідність забезпечення прав людини за будь-яких обставин, особливо коли люди є найбільш уразливими через широкомасштабні військові дії. Для реєстрації всіх випадків порушення прав людини на території України органами державної влади з метою збору доказів щодо кожного злочину та інших правопорушень, вчинених внаслідок актів агресії збройної стратегії Російської Федерації, створено окреме міждержавне відомство, основа для формування доказової бази про злочинні дії країни-окупанта. Ці нововведення дозволять спростити оформлення скарг громадян на захист їхніх

прав, які порушуються під час війни, відповідно до євроінтеграційної орієнтації України.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64 від 24.02.2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>. (Дата звернення 18.02.2023).
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (Дата звернення 18.02.2023).
3. Clarifying communication Regarding derogation measures. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf> (Дата звернення 18.02.2023).
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4381> (дата звернення: 23.02.2022). 326 № 2/2023
5. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. Дата оновлення 07.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#top>. (Дата звернення 18.02.2023 р.).
6. Створено єдиний національний портал для збору фактів порушення прав людини російською федерацією. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/stvoreno-yedinij-nacionalnij-portal-dlya-zboru-faktiv-porushennya-prav-lyudini-rosijskoju-federacijeyu>.
7. Моца А.А., Моца В.В. Права людини в умовах воєнного стану. Наукові перспективи. № 4(22). 2022. С. 280–291.
8. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини: навч. посібник. За загальною редакцією Т.Л. Сироїд. Харків: Право, 2019. 494 с.